

Przemysław Kantyka

(Lublin-Kielce)

**ANGLIKANIZM I ODRODZENIE KATOLICYZMU
NA TLE SYTUACJI RELIGIJNEJ
W XIX-WIECZNEJ ANGLII**

Abstract

The article describes the religious situation in the 19th-century England with special emphasis on the position of Anglicanism and Catholicism. First, it examines the situation of the Church of England with its rise of the Oxford Movement and transformation of Anglicanism into a worldwide community. Subsequently, the paper describes the renaissance of Catholicism in the new circumstances following the enactment of *Catholic Emancipation Bill*. Finally, it mentions the first attempts at a dialogue between Anglicans and Catholics. All these historical developments are shown in the context of life and conversion of John Henry Newman.

Key words

John Henry Newman, Anglicanism, Catholicism, Oxford Movement, Anglo-Catholicism, England

Wiek XIX w Anglii to epoka, w której nastąpiły istotne przeobrażenia tak w anglikanizmie, jak w katolicyzmie. W Kościele anglikańskim rozwinął się Ruch oxfordzki, zaś sam Kościół anglikański z krajowego rozwinął się i umocnił jako wspólnota o zasięgu światowym. Kościół katolicki natomiast mógł się w Anglii odrodzić i rozwinąć w wyniku zniesienia większości ustawodawstwa antykatolickiego. Na ten też okres przypada życie Johna Henry'ego Newmana, którego słuszenie można uznać nie tylko za świadka zachodzących przeobrażeń, ale przede wszystkim za aktywnego ich uczestnika i współsprawcę.

XIX-WIECZNY ANGLIKANIZM

Wiek XIX zastał Kościół anglikański na Wyspach Brytyjskich w zgoła odmiennej sytuacji niż w wiekach poprzedzających. *Ecclesia Anglicana*, czyli Kościół (w) Anglii, przeszedł już okres i wszystkie choroby wieku dziecięcego i młodzieńczego (by wspomnieć o kontrowersjach purytańskich, wojnie domowej, obaleniu i restauracji ustroju episkopalnego oraz o schizmie nonjuristów – *Non-Jurors*¹). Skostniały w wieku XVII, XVIII-wieczny Kościół Anglii zdążył okrzepnąć, zestarzeć się, a nawet stawić czoła poważnemu zagrożeniu ze strony racjonalistycznych latytudynarystów² związanych z Cambridge, a także deistów³ próbujących godzić teologię naturalną i objawioną (J. Tolnad, M. Tindal, J. Butler). Następnie podjął próbę wewnętrznej odnowy, która ostatecznie zakończyła się wyodrębnieniem z niego nowego wyznania – metodyzmu, zapoczątkowanego przez braci Johna i Charlesa Wesleyów oraz George'a Whitefielda⁴. W tej też epoce Kościół anglikański rozpowszechnił się w obrębie Imperium Brytyjskiego, co miało doprowadzić do utworzenia światowej Wspólnoty Anglikańskiej – *Anglican Communion*.

Anglikanizm XIX-wieczny był już wyznaniem ustabilizowanym, a od strony organizacyjnej wrósł już dobrze w struktury państwowe jako *established Church*, czyli kościół upaństwowiony. Dominująca pozycja w państwie, a na-

---

¹ Zob. T. Lathbury, *A History of the Nonjurors: Their Controversies and Writings; with Remarks on some of the Rubrics in the Book of Common Prayer*, London 1845; J.H. Overton, *The Nonjurors; Their Lives, Principles, and Writings*, London 2013.

² Zob. M.I.J. Griffin Jr., *Latitudinarianism in the Seventeenth-Century Church of England*, Leiden-New York-Köln 1992.

³ Zob. J.R. Wigelsworth, *Deism in Enlightenment England: Theology, Politics, and Newtonian Public Science*, New York-Manchester 2009.

⁴ Por. C. Buchanan, *Historical Dictionary of Anglicanism*, Lanham-London 2015, s. 248-249.

wet wzajemne przenikanie się struktur kościelnych i państwowych, widoczne były nie tylko w prerogatywach monarchy uznawanego za najwyższą głowę Kościoła Anglii – co przekładało się na sposób wyłaniania i zatwierdzania biskupów oraz na regulacje związane z zarządzaniem majątkiem kościelnym – ale też na udział Kościoła w życiu państwowym, od koronacji monarchy począwszy, a skończywszy na zasiadaniu biskupów anglikańskich w wyższej izbie parlamentu – Izbie Lordów – i w ten sposób współtworzeniu prawa. Uprzywilejowane miejsce Kościoła Anglii w strukturze państwa wyrażało się też poprzez blokowanie możliwości rozwoju Kościoła rzymskokatolickiego, co jednak właśnie w XIX w. złagodzone, lecz bez przywrócenia równości pomiędzy wyznaniem. Stan taki trwa po dziś dzień.

Nie uznając się za wyznanie protestanckie, anglikanizm dystansował się też od katolicyzmu, aby zbliżyć się tak do jednego, jak do drugiego. Postawę taką określano niejednokrotnie wyrażeniem: *Catholic and Reformed*⁵, co oznacza w praktyce poszukiwanie drogi pośredniej pomiędzy katolicyzmem i protestantyzmem – „drodze środka”, czyli *via media*. Wewnętrzna zdolność do godzenia ze sobą różnych nurtów doktrynalnych zaowocowała ukształtowaniem się z czasem trzech głównych nurtów duchowych. Wierni nieakceptujący kalwińskich interpretacji formuł wiary, natomiast bliżsi katolicyzmowi nazwani zostali z czasem „Kościołem wysokim” (*High Church*). To właśnie w łonie tego nurtu w XIX w. powstanie tzw. Ruch oxfordzki. W nurcie Kościoła wysokiego, po kilku wiekach zupełnej pustki, doszło do wskrzeszenia wspólnot zakonnych opartych na regułach benedyktyńskiej i franciszkańskiej⁶.

Do nurtu zwanego Kościołem niskim (*Low Church*), mniej licznego, należą wierni, którym bliższa jest orientacja ewangelicka. U powstania tego nurtu leżało przeświadczenie, że dokonane reformy były nie dość radykalne. Wielu zwolenników kalwińskich rozwiązań w teologii i życiu kościelnym zalicza się właśnie do tej orientacji. Stąd też niejako w konsekwencji Kościół niski wydał z siebie nowe odłamy w postaci prezbiterian i kongregacjonalistów. Wyróżnia ich ewangelickie podejście do głoszenia Słowa Bożego oraz purytański kult religijny⁷.

⁵ Zob. F. Higham, *Catholic and Reformed. A Study of the Anglican Church*, London 1962.

⁶ Por. K. Karski, *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i Wspólnotach chrześcijańskich*, Warszawa 2003, s. 121.

⁷ Por. P. Jaskóła, *Wspólnota Anglikańska*, [w:] W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza (red.), *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, Lublin 1996, s. 187.

Wierni i duchowni niewykazujący zainteresowania żadną z dwu wyżej wymienionych opcji, a za to cechujący się dużą dozą tolerancji w poglądach na sprawy wiary i życia kościelnego, zaliczają się do tzw. Kościoła szerokiego (*Broad Church*). Dalecy od postaw zarówno katolickich, jak i ewangelickich, skłonni są pozostawiać każdemu anglikaninowi swobodę patrzenia na wiele zagadnień dogmatycznych i etycznych. Bywają okreśłani też jako „liberałowie”⁸.

Wiek XIX przyniósł Kościołowi anglikańskiemu na Wyspach Brytyjskich nowe ożywienie, związane ze zwrotem w kierunku zainteresowania katolicyzmem. Poprzedzające go stulecie naznaczone zostało zagrożeniem ze strony deizmu oraz – niejako w reakcji – odnową ewangelicyzmu, a także powstaniem wielkich ruchów pietystycznych, z których – jak z metodyzmu – wyrosły potem odrębne denominacje. Przełom wieków nie stanowił tu wyraźnej cezury: ożywienie ewangelickie trwało w łonie anglikanizmu aż do końca lat 30. XIX stulecia. Jeszcze na przełomie wieków XVIII i XIX wydało ono ruch na rzecz zniesienia niewolnictwa, któremu przewodził w parlamencie William Wilberforce (1759-1833), znany już wcześniej jako pisarz religijny. Jego lobby parlamentarne nazwane zostało *The Saints* – Święci⁹. Powstawały też liczne towarzystwa religijne jak *Religious Tract Society* czy *Church Missionary Society*. Ruch ewangelikałów w społeczeństwie angielskim rozwijał się i święcił tryumfy aż do lat 30. XIX stulecia, kiedy to musiał ustąpić katolicyzującemu Ruchowi oxfordzkiemu¹⁰.

Za początek tego ruchu uważa się kazanie o „narodowej apostazji” oxfordzkiego profesora poetyki, Johna Keble’a, wygłoszone 14 lipca 1833 r. Keble nazwał tak zniesienie przez rząd Whiga dziesięciu biskupstw irlandzkich. Do uczniów Keble’a zaliczał się wikariusz kościoła uniwersyteckiego John Henry Newman, a także Richard Hurrell Froude. W 1835 r. ruch Traktarian – od redagowanego przez nich periodyku „Traktaty na czasie” (“Tracts for the Time”) – wzbogacił się o intelektualistę o wielkim prestiżu, profesora języka hebrajskiego Edwarda Bouverie’a Puseya¹¹. Apogeum ruchu przypada na rok 1839, w którym Newman począł wątpić w słuszność anglikanizmu. W 1843 r. zrezygnował on z zajmowanego stanowiska. Wraz z innymi anglo-

⁸ Ibidem.

⁹ Por. P. Butler, *History of Anglicanism, 2: From the Early Eighteenth Century to the Present Day*, [w:] S. Sykes, J. Booty (red.), *The Study of Anglicanism*, London 1988, s. 33.

¹⁰ Zob. O. Chadwick, *The Spirit of the Oxford Movement. Tractarian Essays*, Cambridge 1990.

¹¹ Zob. R. Strong, C.E. Hurringer (red.), *Edward Bouverie Pusey and the Oxford Movement*, London 2012.

katolikami, m.in. W.G. Wardem i F. Oakeleyem – został w 1845 r. przyjęty do Kościoła katolickiego, w którym przyjął święcenia kapłańskie, a w 1879 r. został mianowany przez Papieża Leona XIII kardynałem. Utrata tak prominentnych przedstawicieli podkopała fundamenty Ruchu oxfordzkiego¹². Nie zakończyła się jednak odnowa anglikatolicka, gdyż jej zwolennicy rozproszyli się z Oxfordu po parafiach¹³. W Ruchu oxfordzkim postulowano odnowienie autorytetu Kościoła, docenienie episkopatu w jego sukcesji historycznej jako elementu konstytutywnego Kościoła; docenienie roli sakramentów, a także częściowy powrót do zasad doktrynalnych i liturgicznych sprzed Reformacji, a nawet do Kościoła pierwszych wieków; wreszcie odnowienie i pogłębienie życia religijnego wiernych.

Wiek XIX przyniósł też doniosłe wydarzenie dla rozwoju anglikanizmu jako światowej wspólnoty wyznaniowej – pierwszą konferencję w Lambeth, rozpoczętą w Chicago, stąd znaną jako 1886-88 Chicago-Lambeth Quadrilateral. Konferencja ta określiła „czworobok” anglikańskiej tożsamości: a) Pismo Święte Starego i Nowego Testament jako zawierające wszystko to, co jest niezbędne do zbawienia, jest najwyższą regułą i normą wiary; b) *Credo* apostoelskie i Symbol chrzcielny, a także *Credo* nicejsko-konstantynopolikańskie to wystarczające określenie wiary chrześcijańskiej; c) dwa sakramenty ustanowione przez samego Chrystusa: chrzest i Wieczerza Pańska, sprawowane z nieustającym użyciem Chrystusowych słów ustanowienia oraz elementów przez Niego nakazanych; d) historyczny episkopat, lokalnie zaadaptowany w sposobach jego wykonywania do zmieniających się potrzeb narodów i ludów wezwanych przez Boga do jedności Jego Kościoła¹⁴.

Od tej pory konferencje Lambeth, zrzeszające biskupów anglikańskich z całego świata, odbywają się w ósmym roku każdej dekady. Chociaż nie ma

---

¹² Zob. P. Vaiss (red.), *From Oxford to the People. Reconsidering Newman & the Oxford Movement*, Harefordshire 1996.

¹³ Por. P. Butler, *History of Anglicanism*, s. 35.

¹⁴ Lambeth Conference of 1888. London 1888. Resolution 11: “That, in the opinion of this Conference, the following Articles supply a basis on which approach may be by God’s blessing made towards Home Reunion:

(a) The Holy Scriptures of the Old and New Testaments, as <<containing all things necessary to salvation>>, and as being the rule and ultimate standard of faith.

(b) The Apostles’ Creed, as the Baptismal Symbol; and the Nicene Creed, as the sufficient statement of the Christian faith.

(c) The two Sacraments ordained by Christ Himself--Baptism and the Supper of the Lord--ministered with unfailing use of Christ’s words of Institution, and of the elements ordained by Him.

(d) The Historic Episcopate, locally adapted in the methods of its administration to the varying needs of the nations and peoples called of God into the Unity of His Church”.

uprawnień decyzyjnych, konferencja Lambeth cieszy się w świecie anglikańskim ogromnym autorytetem. To tam ścierają się tendencje istniejące w światowym anglikanizmie i wypracowywane są nowe kierunki działania, wcielane w życie poszczególnych prowincji przez ich synody prowincjalne i prymasów¹⁵.

RENESANS KATOLICYZMU W XIX W.

W 1570 r. papież Pius V bullą *Regnans in coelis* wyłączył królową Elżbietę I z Kościoła. Stało się to w odpowiedzi na skuteczne rugowanie przez koronę resztek kultu katolickiego. W ramach retorsji od 1581 r. przynależność do Kościoła katolickiego traktowano w Anglii jako zdradę stanu, a „zdrajców” duchownych i świeckich tracono. Prześladowania zelżały dopiero pod koniec panowania Jakuba I, co pozwoliło w 1623 r. wrócić do Anglii pierwszemu biskupowi katolickiemu. Ponownie katolikom odebrano wszystkie prawa po rewolucji z 1688 r., będącej reakcją na próbę restytucji katolicyzmu jako religii państwowej przez Jakuba II.

Prawodawstwo angielskie ponownie zabraniało sprawowania katolickiego kultu. Katolicy, na mocy Aktu testatycznego z 1672 r., nie mogli również piastować żadnych funkcji publicznych¹⁶. Zniesione zostało również szkolnictwo katolickie. Dzieci z rodzin katolickich po kryjomu wysyłane były do krajów Europy kontynentalnej celem odebrania katolickiej edukacji. Katolicy nie mieli również swego przedstawicielstwa w parlamencie, odkąd zostali z niego wykluczeni w 1678 r. Nastąpił okres regresu katolicyzmu w możliwych rodzinach angielskich, które coraz częściej przechodziły na anglikanizm. Do Anglii zaczęła za to napływać za pracą biedna ludność irlandzka, zazwyczaj katolicka.

Dopiero po ponad 200 latach w 1778 r. wydany przez parlament *Catholic Relief Act* zlikwidował kary nakładane na katolików, jednak w zamian za złożenie przysięgi supremacyjnej, a *Relief Act* z 1791 r. zezwolił na publiczne wykonywanie kultu katolickiego i budowę kościołów, nadal jednak katolikom nie wolno było sprawować kultu w budynku posiadającym wieżę, iglicę czy dzwon. Sytuacja katolików znacznie się poprawiła dopiero w 1829 r. wraz z wydaniem aktu *Catholic Emancipation Bill*, przywracającego katolikom

¹⁵ Zob. A.M.G. Stephenson, *Anglicanism and the Lambeth Conferences*, London 1978.

¹⁶ Por. H. Wojtyńska, *Anglia. Kościół katolicki*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, 1, Lublin 1973, k. 561.

prawa obywatelskie oraz dostęp do urzędów, z wyjątkiem najwyższych w państwie oraz monarchii¹⁷.

Kontekst historyczny sprawił, że katolicy angielscy mieli i mają po dziś dzień silne poczucie tożsamości wyznaniowej. Złożyły się na to nie tylko dawne prześladowania i sytuacja mniejszościowej grupy wyznaniowej, lecz niewątpliwie również poczucie pewnej wyższości, wypływające z przynależenia do uniwersalnego Kościoła rzymskiego oraz dochowania wierności papieżowi.

Obok rdzennych angielskich katolików, którzy przetrwali trzy wieki prześladowań, drugą znaczną grupę katolików żyjących w Anglii stanowili imigranci oraz potomkowie imigrantów francuskich i irlandzkich. Fala imigracji z Francji wywołana została rewolucją francuską z 1789 r. Wśród imigrantów przybyło wtedy do Anglii m.in. kilka tysięcy francuskich duchownych rzymskokatolickich. O wiele liczniejsza jednak była imigracja z Irlandii w połowie XIX w., spowodowana panującym tam głodem. Po dziś dzień katolickie wspólnoty angielskie mają silne zabarwienie irlandzkie, a znaczna część kleru katolickiego, szczególnie starszego pokolenia, to Irlandczycy.

Względna swoboda działania Kościoła katolickiego w Anglii po 1829 r. oraz fale emigracyjne złożone z katolików doprowadziły do umocnienia katolicyzmu angielskiego. Dochodziło do licznych konwersji i rekonwersji z anglikanizmu. Wśród konwertytów znalazło się wielu prominentnych działaczy anglikatolickiego Ruchu oxfordzkiego, z Johnem Henry Newmanem, późniejszym kardynałem na czele. Wśród wybitnych myślicieli katolickich XIX-wiecznej Anglii wymienić należy także Lorda Actona, który co prawda uważał Newmana za liberała i nie zgadzał się z nim w wielu punktach, wywarł jednak równie widoczny wpływ na obraz katolicyzmu angielskiego. Odrodzeniu życia wspólnot katolickich sprzyjało wskrzeszenie szkolnictwa katolickiego, działalność zakonów oratorianów i pasjonistów, a także założonego w 1840 r. przez Fredericka Lucasa katolickiego tygodnika „The Tablet” (ukazującego się po dziś dzień). W 1850 r. papież Pius IX dokonał restauracji hierarchii katolickiej w Anglii w 12 diecezjach zgromadzonych w metropolii Westminsteru.

W drugiej połowie XIX wieku, pomimo podziału wśród opiniotwórczych środowisk katolickich na postępowe i konserwatywne, spowodowanego z jednej strony wpływami modernizmu, a z drugiej – orzeczeniami Soboru Watykańskiego I, katolicyzm w Anglii systematycznie się rozwijał. Powstało wiele

---

¹⁷ Por. *ibidem*, k. 561-562.

zakonów żeńskich i prywatnych szkół katolickich. Wiek XX zastał katolicyzm na Wyspach Brytyjskich wszechstronnie odnowiony.

RELACJE KATOLICKO-ANGLIKAŃSKIE W XIX WIEKU: POCZĄTKI DIALOGU

Począwszy od prześladowań za Henryka VIII poprzez ustawy Elżbiety I odbierające katolikom prawa cywilne sytuacja Kościoła katolickiego w Anglii była bardzo trudna. Nic więc dziwnego, że w tym okresie daremnie byłoby szukać jakichś pojednawczych gestów. Sytuacja zaczęła się zmieniać wraz z rewizją prawodawstwa wobec katolików na przełomie XVIII i XIX w. Kiełkujący powoli klimat dialogu i pojednania wiązał się niewątpliwie z Ruchem oxfordzkim. Od tamtej pory dość systematycznie, choć ze zmiennym szczęściem, toczy się dialog doktrynalny obu Kościołów.

Wiek XIX był świadkiem pierwszych dążeń pojednawczych pomiędzy Kościołami rzymskokatolickim i anglikańskim, jakie podjął Ambroży Filip de Lisle, świecki katolik, konwertyta z anglikanizmu. W celu realizowania głoszonego przez siebie hasła pojednania obu Kościołów założył najpierw Towarzystwo Powszechnej Modlitwy o Nawrócenie Anglii, a następnie w 1857 r. Towarzystwo do spraw Krzewienia Jedności Chrześcijańskiej. Inicjatywy te nie odniosły jednak sukcesu¹⁸.

Kłeskę poniosła też próba zbliżenia Kościołów podjęta przez anglokatolickiego Lorda Halifaxa oraz jego przyjaciela, francuskiego lazarystę ks. F. Portalą. Zachęcony przez papieża Leona XIII, Portal doprowadził do ponownego przeanalizowania przez Rzym sprawy ważności święceń anglikańskich (jednej z podstawowych przeszkód do jedności pomiędzy oboma Kościołami). Przeprowadzone przez Kurię Rzymską badania zakończyły się w 1896 r. stwierdzeniem nieważności święceń. Stanowisko Stolicy Apostolskiej zawarł papież Leon XIII w bulli *Apostolicae curae* z 18 września 1896 r.¹⁹ Choć wypowiedź ta została odebrana przez świat anglikański jako afront, Halifax i Portal nie zaprzestali działalności ekumenicznej i powrócili do niej już w wieku XX²⁰.

¹⁸ Por. P. Jaskóła, Anglikanizm a Kościół rzymskokatolicki, [w:] W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza (red.), *Ku chrześcijaństwu jutra*, s. 322.

¹⁹ Zob. *Apostolic Letter Apostolicae Curae On Anglican Ordinations*, London 1956; R.W. Franklin (red.), *Anglican Orders. Essays on the Centenary of Apostolicae curae 1896-1996*, New York-Harrisburg-Denver 1996.

²⁰ Zob. A. Denaux (red.), *From Malines to ARCIC: The Malines Conversations Commemorated*, Leuven 1997.

***

Renesans Kościoła katolickiego na Wyspach Brytyjskich – pomimo wciąż obowiązujących restrykcji – nie byłby możliwy bez głębokich przemian, jakie dokonały się w wieku XIX w Kościele anglikańskim i brytyjskim społeczeństwie. Symbolem tych przemian jest błogosławiony John Henry Newman, wybitna postać XIX-wiecznej Anglii. W analizowanym kontekście odkrywamy go na nowo nie tylko jako konwertytę, ale także jako wybitnego myśliciela i teologa tamtej epoki, który w znacznej mierze przyczynił się do odnowy Kościoła katolickiego w anglikańskim środowisku XIX-wiecznej Anglii.

Przemysław Kantyka

ANGLICANISM AND THE REVIVAL OF CATHOLICISM. RELIGIOUS SITUATION IN THE 19TH-CENTURY ENGLAND

Summary

The article describes the religious situation in the 19th-century England, with special emphasis on the position of Anglicanism and Catholicism. After the turmoil of the 17th and 18th centuries, the Church of England was finally consolidated and firmly established. Its 19th-century history was marked especially by the rise and decline of the Oxford Movement, which brought about a renewal of Catholic values in the Anglican theology and life of the church. Also, the transformation into a worldwide community thanks to the first Lambeth Conference (Chicago-Lambeth 1886-88) can be perceived as a stepping stone in the 19th-century Anglicanism.

The 19th century in England was also notable for the revival of Catholicism, which became possible in the wake of the *Catholic Emancipation Bill* of 1829. Two large waves of Catholic immigrants: one from starving Ireland and the second – escaping persecutions from post-revolutionary France largely reinforced Catholic population in England. Reactivation of the Catholic religious orders and Catholic schools, culminating in 1850 in the restoration of Catholic episcopate by Pius IX, considerably strengthened the Roman Catholic Church in England.

The same 19th century was also witness to the first attempts of interdenominational dialogue between Anglicans and Catholics. Although unofficial, this dialogue paved the way for future relations. All these transformations constituted the backdrop to the life and conversion of the blessed John Henry Newman – the most eminent of many converts from Anglicanism to Catholicism.

Bibliografia

- Apostolic Letter Apostolicae Curæ On Anglican Ordinations, London 1956.
- Buchanan C., *Historical Dictionary of Anglicanism*, Lanham-London 2015.
- Butler P., *History of Anglicanism, 2: From the Early Eighteenth Century to the Present Day*, [w:] S. Sykes, J. Booty (red.), *The Study of Anglicanism*, London 1988, s. 28-47.
- Chadwick O., *The Spirit of the Oxford Movement. Tractarian Essays*, Cambridge 1990.
- Denaux A. (red.), *From Malines to ARCIC: The Malines Conversations Commemorated*, Leuven 1997.
- Franklin R.W. (red.), *Anglican Orders. Essays on the Centenary of Apostolicae curæ 1896-1996*, New York-Harrisburg-Denver 1996.
- Griffin M.I.J. Jr., *Latitudinarianism in the Seventeenth-Century Church of England*, Leiden-New York-Köln 1992.
- Higham F., *Catholic and Reformed. A Study of the Anglican Church*, London 1962.
- Jaskóła P., *Anglikanizm a Kościół rzymskokatolicki*, [w:] W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza (red.), *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, Lublin 1996, s. 317-323.
- Jaskóła P., *Wspólnota Anglikańska*, [w:] W. Hryniewicz, J.S. Gajek, S.J. Koza (red.), *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, Lublin 1996, s. 178-188.
- Karski K., *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i Wspólnotach chrześcijańskich*, Warszawa 2003.
- Lambeth Conference of 1888, London 1888.
- Lathbury T., *A History of the Nonjurors: Their Controversies and Writings; with Remarks on some of the Rubrics in the Book of Common Prayer*, London 1845.
- Musiewicz P., *Ruch oksfordzki (1833-1845). Historia ruchu oksfordzkiego na tle nowożytnych relacji Państwo-Kościół w Anglii*, Kraków 2016.
- Overton J.H., *The Nonjurors; Their Lives, Principles, and Writings*, London 2013.
- Stephenson A.M.G., *Anglicanism and the Lambeth Conferences*, London 1978.
- Strong R., Herringer C.E. (red.), *Edward Bouverie Pusey and the Oxford Movement*, London 2012.
- Vaiss P. (red.), *From Oxford to the People. Reconsidering Newman & the Oxford Movement*, Harefordshire 1996.
- Wigelsworth J.R., *Deism in Enlightenment England: Theology, Politics, and Newtonian Public Science*, New York-Manchester 2009.
- Wojtyńska H., *Anglia. Kościół katolicki*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, 1, Lublin 1973, k. 561.